

ԱՎԻԿ ԻՍԱՀԱԿՅԱՆ

ԱՎԵՏԻԲ ԻՍԱՀԱԿՅԱՆԸ ԵՎ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ

*Ո՛վ հայ ժողովուրդ, ո՛վ դու դարավոր
Ազատամարտի վսեմ արյան մեջ մկրտված զինվոր-
ինչո՞ւ ես ծնում զայրույթը անշեջ,
Որ մորկում է հոշոտված հոգիդ...*

Հայկական հարցին առաջին անգամ Իսահակյանն արծագանքեց Սասունի և Ջեթունի կոտորածների անմիջական ազդեցությամբ: Եվ եթե մինչ այդ արյունահեղ իրադարձությունները Իսահակյանի քնարերգության մեջ տիրապետողը սիրո, բնության, հայրենի եզրի զեղեցկության, մայրական սիրո թեմաներն էին, ապա վերոհիշյալ պատմական դեպքերի ազդեցության տակ Իսահակյանի պոեզիա ներխուժեցին հայրենասիրական, ազգային-ազատագրական պայքարի մոտիվները: Իսկ երբ Արևմտյան Հայաստանում, ի պատասխան թուրքական բռնությունների, սկսեց ընծյուղներ տալ դիմադրողական շարժումը, և սկսեցին ձևավորվել առաջին հայդուկային խմբերը՝ Աղբյուր Սերոբի, Զեյնի, Կուկունյանի, Անդրանիկի, Սեբաստացի Մուրադի ղեկավարությամբ, Իսահակյանը դարձավ ֆիդայական պոեզիայի առաջին երգիչը հայ իրականության մեջ: Ընդհանրապես «Հայդուկի երգեր» հայրենասիրական շարքի՝ հայ ազատագրական պայքարը մտավ դասական պոեզիա և գրավեց իր արժանի տեղը: Նա մեր բանաստեղծներից առաջինն էր, որ պատկերեց ֆիդայական պայքարը.

Մի անգամ մեռիր, քսան հազար անգամ,

Կամ եղիր ազատ, հզոր ինքնիշխան,

Կամ ընկիր հպարտ, ծեղրովդ ավերակ

Բռնապետության բեկորների տակ...

«Հայդուկի երգերը» Իսահակյանը ստորագրում էր Հայ-գուսան կեղծանվամբ: Այդ շարքի գործերը տպագրվում էին ԶՅԴ-ի «Դրոշակ» ամսագրում: Շարքի նշանակալից գործերից են «Ավետիք Մալոյանի անմահի հիշատակին», «Սերոբի հիշատակին», «Ինձ տեղ տվեք, Սիփան սարեր», «Սալնո ծորերում, կովի ծորերում...», «Էյ, ջան-հայրենիք, ինչքա՞ն սիրում ես...», «Որսկան ախպեր, սարեն կուգաս...», «Վեր կաց, ժողովուրդ», «Բաշերն ալեծուփ, բաշերն հողմա-

կոծ...» բանաստեղծությունները:

19-րդ դարավերջին ազատագրական պայքարի զարթոնքին նոր թափ տալու մղումով Իսահակյանը կերտում է հայ ազգային էպոսի ոճով ու ոգով պարուրված, սակայն ժամանակի պատմական իրադարձություններն իմաստավորող «Մասսա Մանուկ» էպոսատիպ ասքը, որն ամբողջությամբ դեռևս չի հրատարակվել:

Այս երկը ողողված է հայ ազատամարտի գաղափարներով: Պոեմի «Գողթան քնարը, որը ազատության...» հատվածը բանաստեղծի կենդանության օրոք ունեցել է մեկ հրատարակություն («Դրոշակ», 1901, հ.1): Նշանակալից բնաբան ունի.

*Սազը չի թողնում, որ կտրիճ դառնամ,
Թուրը չի թողնում, որ գուսան դառնամ...*

Այնուամենայնիվ, Իսահակյանը կարողացավ համադրել այս երկու հասկացողությունները: Ազատագրական շարժմանը գործուն մասնակցություն բերելու համար 1898 թ. Իսահակյանը ձերբակալվում է և մեկ տարի անցկացնում Երևանի նահանգային բանտում, ապա աքսորվում Օդեսա: Հանձին Իսահակյանի հայ ազատագրական պայքարը ձեռք է բերում թե՛ իր խանդավառ երգչին, թե՛ նվիրյալ քաղաքական գործչին, որը պատանի հասակից իր գործունեությունը կապել էր Հայկական հարցի հետ: Իսահակյանն ակտիվ մասնակցություն է ունենում Արևմտյան Հայաստանի ազատագրական պայքարին, ՀՀԴ-ի շարքերում նա օգնում է հայթաթել դրամական միջոցներ և զենքեր ուղարկել Երևիր: Իսահակյանը եռանդուն գործունեություն է ծավալում Հայաստանում և Կովկասի հայկական շրջաններում՝ ի հակակշիռ ցարական իշխանությունների տարած հայահալած քաղաքականության այն շրջանում, երբ փակվեցին հայկական դպրոցները, բռնագրավվեցին հայ եկեղեցու կալվածքները, արգելվեցին ազգային մի շարք թերթեր, կրթական կենտրոններ: Իսահակյանը հաճախ էր լինում Ռուսաստանում, Արևմտյան Եվրոպայի երկրներում: Որպես գաղափարական գործիչ՝ նա իր մասնակցությունն է բերում ՀՀԴ երկրորդ, Երրորդ, Չորրորդ ընդհանուր ժողովներին: Բանաստեղծի հայրենասիրական գործունեության մասին գիտեր Թիֆլիսի նահանգային ոստիկանությանը, որը կրնակալիս հետևում էր Իսահակյանի յուրաքանչյուր քայլին: Իսահակյանը Պահմորդական բաժնի զեկուցագրերում հիշատակվում է «Մուլտ» (Մուրճ) կեղծանվամբ: Բանաստեղծը 1908 թ. վերջերին Թիֆլիսում, ի թիվս 170 հայ մտավորականների, ձերբակալվում է և մեկուսացվում Մետեխի ամրոցում: Վեց ամիս անց Իսահակյանը խոշոր գրավականի դիմաց ազատ է արձակվում բանտից, սակայն քննչական աշխատանքը Իսահակյանի դեմ շարունակվում է՝ սպառնալով դատական պրոցեսի ավարտից հետո Սիբիրյան աքսոր՝ տասը տարի ժամկետով: Ստեղծված իրավիճակում աքսորից խուսափելու համար Իսահակյանը ստիպված հեռանում է հայրենիքից:

Տարագրության առաջին տարին Իսահակյանը անց է կացնում Թուրքիայում:

Այստեղ առաջին անգամ հրատարակվում է «Աբու Լալա Մահարի» պոեմը: Բնավ հույսեր չկապելով հայկական ինքնավարության վերաբերյալ թուրքիայի տված խոստումներին, «բարեփոխություններին» Իսահակյանը հեռանում է թուրքիայից՝ տագնապը սրտում:

Ենթադրելով, որ ստեղծված իրավիճակում պանիսլամիստական վտանգը կարող է սաստել միայն թուրքիայի մեծ դաշնակիցը կազերական Գերմանիան, Իսահակյանը, ի թիվս մի քանի ընկերների և հայ մշակույթի պատմության նվիրյալ մի շարք գերմանացի մտավորականների, ձեռնամուխ եղավ ստեղծելու «Հայագերման ընկերությունը»: Սակայն վրա հասած Առաջին համաշխարհային պատերազմը տակնուվրա արեց բանաստեղծի ծրագրերն ու սպասումները: Այս աշխարհամարտը առանձնապես կործանարար եղավ Արևմտյան Հայաստանի համար: Գերմանիան հրահրում էր թուրքիայի հայաջինջ ծրագրերը՝ համարելով հայերին Ռուսաստանի բնական դաշնակից և գերմանա-թուրքական ռազմական առաջընթացը խոչընդոտող ուժ:

Այս շրջանում Իսահակյանի ստեղծագործության հիմնական բովանդակությունն է դառնում հայ ժողովրդի ողբերգական ճակատագիրը և նրա հերոսական ազատամարտի արտացոլումը: Նա ձեռնամուխ է լինում ստեղծել Հայոց ցեղասպանության մեղադրական «Սպիտակ գիրքը», որը պիտի հանդիսանար մեր ժողովրդի ապրած վշտերի և տառապանքների մի ժամանակակից «Մատյան ողբերգության»: Այդ գիրքը, համաձայն բանաստեղծի մտահղացման, պետք է եղեմի դաժան իրականության, դեպքերի ու ականատեսների պատմածի հիման վրա վերստեղծեր էներ հայ հերոսապատումից, բերեր դրվագներ հայ ֆիդայիների պայքարից, նրանց սխրանքներից: «Սպիտակ գրքի» մի զգալի մասը արտացոլվեց Իսահակյանի մտորումների, ապրումների և ստեղծագործական մտահղացումների մի յուրօրինակ խոստովանագրքում՝ «Հիշատակարանում», և նրա բազմաթիվ ծոցատետրերում: Դրանց թվում առանձնանում է Իսահակյանի «Հայկական հարց» վերնագիրը կրող ծոցատետրը, որն ամբողջությամբ անտիպ է: Ստորև ներկայացնում ենք այդ գրառումներից մի ընդարձակ հատված: Ժամանակի ահագնալից իրականության ներքո Իսահակյանի քնարը մի շարք տարիներ պարզապես լռել էր: Մեծ հայրենասերը իր վիշտը, ցասումը հայտնում է իր նամակներում, օրագրերում, հոդվածներում: 1915 թվի ջարդերից հետո, ինչպես վկայում են Իսահակյանի բոլոր գրությունները, նա անդարձելիորեն երես է շուռ տվել եվրոպայի պետություններից: Նա նաև որևէ էական նշանակություն չի տալիս Սևրի դաշնագրի ստորագրման փաստին: Մինևույն ժամանակ Իսահակյանի ողջ ստեղծագործությունը, գործունեությունը ցույց են տալիս, որ նա հիրավի եղել է հայ գրողներից ամենաթրքատյացը և իրատեսը, որը դեռևս դարավերջից Հայաստանի ապագայի վերաբերյալ հույսերը կապել էր Ռուսաստանի հետ: Մուսուլմանական օվկիանոսի մեջ ընկած մեր քրիստոնեական կղզու միակ

բնական դաշնակիցն ու ապավենը Ռուսաստանն էր, ինչ քաղաքական կառույց էլ որ նա ունենար: Ժամանակի հետ ինչպես «Հայկական հարցը», այնպես և Իսահակյանի կողմնորոշումը այդ հարցի վերաբերյալ ունեցան բնաշրջական զարգացում, անցան բարդ ու երկարատև ճանապարհ: Սակայն այդ հարցն իր արդիականությունը երբեք չկորցրեց բանաստեղծի համար, այլ դարձավ նրա մտորումների հիմնական առանցքը, նրա բազում նրկերի հիմնական ասելիքը: Այս հարցը իր խոր արձագանքն է գտել 1916-1917 թթ. գրած Իսահակյանի՝ վերոհիշյալ օրագրերից մեկում: Այդ այն ժամանակն էր, երբ սպանող Արևմտյան Հայաստանում շարունակվում էր: Եղեռնը ոչ թե անցյալ էր, այլ ներկա: Ողջ արևմտահայությունը տեղահան էր արված, անթաղ էին մեռելները, դեռ շառաչում էր յաթաղանը, դեռ անվերջ էր Դեր-Ձորի ճամփան: Դեռ գոյացած չէր Սփյուռքը: Արևելահայաստանում շարունակվում էր պատերազմը, կրակի գծի մեջ էին էրզրում, Ղարս, Գյումրի, Կարին, Վան... Հայոց «արևտ դաշտերում ծղորդին է ծղորում»... Ռուսաստանն անկայուն էր՝ երկկիղկված ներքին սոցիալական ակեղծումների տակ, և այդ ազգադավ ակիքները տարածվում էին Պետերբուրգից մինչև էրզրում՝ ֆրոնտային գիծ: Ներքին պառակտումը, դասակարգային պայքարի ցեցը քայքայում էր երբեմնի գորեղ իմպերիան և նրա բանակը: Ծայրաստիճան անկայուն, անորոշ էր նաև ողջ Արևելահայաստանի իրավիճակը: Հայոց Միջնաբերդը պաշարված էր դարավոր թշնամու կողմից: Կորսված էր և սպանդի տակ էր մեր հողերի հիմնական մասը: Մնացյալի կացությունն անհայտ էր: Դեռ ստեղծված չէր Հայաստանի Հանրապետությունը:

Պատմական այս իրավիճակում՝ 1916-1917 թթ., հայ բանաստեղծը ժնկում մի փոքրիկ նոթերի գրքում մտորում է մեր հավերժական, կարևորագույն հարցի շուրջ՝ որն է «Ելքը եզրպատուհի»:

Նոթերի տողերից աներկբայորեն ակնհայտ է մի ճշմարտություն, որ բոլոր պետությունները՝ թե՛ քրիստոնյա, թե՛ բարեկամ, դավաճանեցին ու լքեցին հայերիս՝ ամենածանր պահին մեն-մենակ թողնելով թշնամու առաջ: Եվ Իսահակյանը զայրացած է, ըմբոստացած բոլոր ազգերի դեմ, և նա իրավացի էր մեր ժողովրդի տեսանկյունից, ստեղծված պատմական իրադրության իրավիճակի տեսանկյունից: Ուրեմն մեկընդմիջ տ ձեռք քաշել մեծ ազգերի օգնությունից:

Նա պարզորոշ տեսնում է, որ պատերազմական իրադրությունում, երբ ամեն ինչ փլվում է ու քանդվում (առաջին հերթին ռուսական իմպերիան՝ ներքին ուժերի հարվածների տակ), հույսը պետք է դնել միմիայն սեփական ուժերի վրա: Ուրեմն քո զենքով, քո կյանքի գնով պահիր քո տունը:

Իսահակյանը հրաշալի տեսնում և զգում էր, որ իրագործելով Եղեռնը՝ թուրքը՝ փոքրից մինչև մեծ, դույզն անգամ չզղջաց, չերերաց և ավելին՝ շարունակում է ու ծրագրում լիովին սրի մատնել հայությանը: Եվ ոչ մի ազգ չմեղադրեց ու չդատապարտեց: Եվ թուրքը մնաց անպատիժ: Եվ ժողովրդին սրի քաշեց և եր-

կիրը գրավեց: Ուրեմն միայն մի ճամփա կա՝ միավորվել, մեկ բռնուցք դառնալ, դիմադրել ու մարտնչել սուրբ Վրեժի գիտակցությամբ: Ուրեմն կռվով ու զենքով լուծել հայության հարցը: Եվ վե՛հ կռվով միայն հատուցել մեր սուրբ Վրեժը:

Տարի և կես ժամանակահատված է ընդգրկում Իսահակյանի գրվածքը՝ 1916-1917 թթ., բայց թվում է, թե նա մի ողջ դար է գրել իր Վրեժի, մեր ժողովրդի Վրեժի այս սեղմ ու խստաշունչ Մատյանը: Եվ ինչքան էլ նոթագրության որոշ հատվածներ անհարիր կամ անտանելի երևան քնարական բանաստեղծի գրչի համար, այնուամենայնիվ, երբ խորանում ես գրվածքի էության, իր ժամանակի պատմության մեջ, հավասար չափով նաև այսօրվա պատմության մեջ, ապա հասկանում ես, որ Իսահակյանը երիցս իրավացի էր:

Իսահակյանի՝ արյունոտ օրերի քրոնիկոնը, հետզհետե ծավալվելով, դառնալով «Սպիտակ գրքի» մի մասը, շարունակվում է Առաջին համաշխարհային պատերազմի շրջանում նաև՝ հանձին «Ուստա Կարո» անտիպ վեպի: Վեպի առիթով Իսահակյանը գրել է. «Ուստա Կարո» վեպը կավարտվի այն օրը, երբ որ լուծվի Հայկական հարցը»:

Իսկ երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո Իսահակյանը հույս ուներ, թե կարող է դրականորեն լուծվի հայոց պատմական հոգերի հարցը: Սակայն դա չեղավ: Հայկական հարցի բնական մասը համարելով Ղարաբաղյան հարցը՝ Իսահակյանը 1948 թվին միայնակ այցի գնաց հայրենի երկրի այդ անկոտրում տարածքը: Եվ իր էությամբ, իր իմաստուն խոսքով հույս ու հավատ ներշնչեց Ղարաբաղի հերոսական ժողովրդին, չթողեց, որ մարի կանթեղը լուսիս:

Իսահակյանի կյանքի մայրամուտը իր հարազատ ժողովրդի կողքին էր: Հայ մոր սերնդի համար նա եղել է ճշմարտության փարոս, հայրենասիրական վեհ գաղափարների պահապան ու ջատագով: Հայության բոլոր վշտերն ու երազանքները խտացված էին նրա մեջ: Եվ նա երբեք չհաշտվեց Հայկական հարցի օրակարգային վիճակի հետ, ըստ որի Հայկական հարցը «սպառել էր» իրեն ու «ավարտվել»: Եվ ժամանակը ցույց տվեց, որ իրավ էր բանաստեղծը, որի վերջին ցանկությունը՝ եղավ հետևյալ պատգամը. «Ապրե՛ի, Անի՛ն տեսնե՛ի, մեռնե՛ի Սևանը չորացած չտեսնե՛ի»: